

NAGY PÁL

Parasztok, cigányok, proletárok

*Az alsó kaszt és a cigány etnicitás történeti értelmezéséhez
(19–20. század)*

Bevezetés

Magyarországon a cigányokról/romákról folyó *mainstream* diskurzusokban, a közéletben, a politikában és a tudományterületek egy részében is a primordialista gondolkodásmód domináns. A cigány, illetve cigánynak tartott népséget úgy értelmezik, mint történelmi diaszpórát. A cigányokat mint egységes, ugyanolyan kulturális és társadalmi mintázatokkal, közös eredettel, hagyományokkal, nyelvvel jellemezhető népet/népcsoportot írják le (szigorúan véve, etnográfiai értelemben a 'cigány népcsoport' kategória használata indifferens, mert a népcsoport, illetve néprajzi csoport a nép fogalmának alrendszer), minden cigányra azonosan jellemző speciális életformát feltételezve. Alapvetően ez a szemlélet határozza meg a forrásokat feldolgozó levéltáros-történész megközelítéseket,¹ valamint a romológiai és etnográfiai értelmezéseket, részben a kulturális antropológiát is.² Ezzel szemben a terepmunkában tapasztalatokkal rendelkező társadalomkutatók a „cigány” mint szituatív kategória árnyalt leírását nyújtják.³

A szociológiában a Kemény István irányításával folytatott kutatásokban kidolgozott módszertan lett domináns, a mára elterjedté, ám már-már sztereotípiává vált definícióval: „cigány az, akit a környezete annak tart”.⁴ A Szelényi Iván és Ladányi János által kidolgozott strukturalista értelmezés részben egybevághat ezzel, amennyiben „rendkívüli újításnak” tekinti az 1971 óta folytatott Kemény-féle kutatásokat, és elfogadja az etnikum, illetőleg a cigány etnicitás társadalmi konstrukcióként történő meghatározását,⁵ de nem követi annak evolucionizmusát és asszimilacionizmusát.⁶

¹ Az írásom szorosabban vett témájához nem használt, de a domináns kutatói attitűdöt mutató szakirodalmat lásd a Binder Mátyás által összeállított *Romák a magyar történetírásban* című szöveggyűjteményben az MTA Kisebbségkutató Intézet honlapján: <https://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/romak-a-magyar-tortenetirasbanszovegtar> (letöltés: 2019. júl. 17.)

² Vö. Balatonyi Judit: „Kis helyek – nagy (roma) témák”: *Romakutatások és a hazai kulturális antropológia*. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapirodalmak a hazai cigány/roma népségre vonatkozó társadalomtörténet, társadalomismeret oktatásához*. Pécs, 2015. 463–484.

³ Kovács Éva – Vidra Zsuzsanna – Virág Tünde: *Kint és bent. Lokalitás és etnicitás a peremvidékeken*. Budapest, 2013. 78–111.

⁴ Kemény István – Jankó Béla – Lengyel Gabriella: *A magyarországi cigányság 1971–2003*. Budapest, 2004. 12–13.

⁵ Szelényi Iván: *Strukturális mobilitás, új munkásosztály és etnicitás (mint társadalmi konstrukció)*. Replika, 28. évf. (2017) 4. sz. 15.

⁶ Ladányi János – Szelényi Iván: *A kirekesztettség változó formái. Közép- és délkelet-európai romák történeti és összehasonlító szociológiai vizsgálata*. Budapest, 2004. 163.

Mivel a hazai történettudományban nincsenek a Kárpát-medence cigány népségének múltjáról kidolgozott értelmezési modellek, jó néhány kérdés vizsgálatánál más tudományterületek módszertanából kell meríteni, leginkább a szociológiából, különösen a társadalmi folyamatok értelmezésénél.⁷ Minden cigányokra vonatkozó kutatásban visszatér alapvető problémaként az etnicitás és az identitás. Valamennyi kutató szembekerül azzal, hogy a cigányok kulturális csoportnak (*exotic community*) vagy marginális csoportnak (*marginal community*) tekinthetők-e. A probléma a *who are the Gypsies?* kérdésben koncentrálnak.⁸ Magyarországon két nagy vita zajlott erről, először szociológusok között, majd szociológusok és egy kulturális antropológus között. Az elsőben Kemény István és munkatársai vitáztak Szelényi Ivánnal és Ladányi Jánossal,⁹ a másodikban Michael Stewart vitázott Szelényiékkel.¹⁰ E viták legfontosabb tanulsága az, hogy a cigány népség hagyományos, fentebb említett, egyoldalúan primordialista értelmezése a Kárpát-medence cigány csoportjai múltjának kutatásában nem járható út.

Az utóbbi két-három évben egy történeti módszertan kidolgozásának lehetőségeit keresve több tanulmányban foglalkoztam a kulturális csoport *versus* marginális csoport történeti aspektusaival.¹¹ Arra jutottam, hogy a Kárpát-medence cigány, illetve cigánynak számító népsége nem írható le egyetlen, valamennyi cigány azonosságát feltételező értelmezési modellel. Azt, hogy a „cigányság” kibújik a különféle kategorizációk homogenizálási szándéka alól, a kutatók közül sokan közös tapasztalatnak ismerik el.¹² Azt, hogy a 20. század közepétől ismert „cigányság” a nemcigány népségből lett „cigánnyá”, már csak kevesen. Az ebből adódó nézetkülönbségek koncentráltan mutatkoztak meg az úgynevezett *underclass*-vitában, okát pedig jelentős részben a tudományágak különbözőségeiben kereshetjük.¹³ Bizonyítható, hogy a 19–20. században a parasztságból kiszakadó és lesüllyedő népségből lett a cigányok egy jelentős része, ami mindenképpen megerősíti Szelényiék strukturalista-konstruktivista megközelítését, mely szerint a cigányokat elsősorban a klasszifikációs küzdelmek és a társadalmi egyenlőtlenségek teszik cigánnyá, nem pedig biológiai és/vagy

⁷ A cigányok/romák általános, egyfajta egyetemes történetét feldolgozó nemzetközi szakirodalomból legfontosabb: Crow, David M.: *A History of Gypsies*. New York, 1996. Jelen írásom kérdésfeltevéseivel hasonló megközelítés: Lucassen, Leo: *The power of definition. Stigmatization, minorization and ethnicity illustrated by the history of Gypsies in the Netherlands*. The Netherlands Journal of Social Sciences, vol. 27. No. 2. 90–91.; Lucassen, Leo – Willems, Wim – Cottaar, Anne-Marie: *Gypsies and Other Itinerant Groups. A Socio-Historical Approach*. H. n., 1998. Lásd még: Fosztó László: *Van-e cigány nemzettudat?* In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, 2002. 207–224.

⁸ Marushiakova, E. – Popov, V.: *Between Exoticization and Marginalization. Current problems of Gypsy Studies*. Behemoth A Journal on Civilization, 2011. 1.

⁹ A vita írásai kiadva együtt: Furray R. Katalin (szerk.): *Romológia–Ciganológia*. Pécs–Budapest, 2000. 13–41.

¹⁰ Ennek összefoglalása: Ladányi János: *Leselejtezettek. A kirekesztett népség társadalom- és tér szerkezeti elhelyezkedésének átalakulása Magyarországon a piacgazdasági átmenet időszakában*. Budapest, 2012. 13–21.

¹¹ Legfontosabb: Nagy Pál: *Ki beszél itt cigány történelemről?* In: Cserti Csapó (szerk.): *Alapiradalmak*, 50–127.

¹² Oblath Márton: *A „cigány” kategória diszkurzív és történeti konstrukciója*. *Anthropolis*, 3. évf. (2006) 1. sz. 51.; Kovai Cecília: *„Élhető volt az a világ, de sok mindenbe leredukált minket – tehát valamit kaptunk, valamit meg elvettek.”* In: Kovács Éva (szerk.): *Tükörszilánkok. Kádár-korszakok a személyes emlékezetben*. Budapest, 2008. 175.

¹³ Ladányi: *Leselejtezettek*, 17.; Stewart, Michael: *Deriváció, romák és az underclass*. *Beszélő*, 6. évf. (2001) 7–8. sz. 82–94.

kulturális meghatározottságok, a cigány etnicitás pedig társadalmi konstrukcióként alakul ki. Egyszerűbben szólva: a „cigányként” ismert népesség, illetve legalábbis egy része társadalmi helyzete nem etnikai hovatartozásának következménye (nem is született cigánynak), hanem társadalmi helyzete miatt számít „cigánynak”.

Ladányi János és Szelényi Iván az *underclass*-elméletre épülő csenyétei kutatásukkal arra nézve is irányt mutattak, milyen közvetlen módszerekkel vizsgálhatók a társadalom strukturális átalakulásainak és az etnikai transzformációknak a kapcsolódásai. A levéltári források összevetése, anyakönyvi rekonstrukciók és a falu térszerkezeti változásainak térképeken történt követése együttesen vezettek annak felismeréséhez, hogy a 19. században még nemicigányként (parasztként) megjelenő családok egy részét néhány évtized múltán a kirekesztődötték között találjuk cigányként. Rendkívül fontos volt, hogy adataikat a helyi társadalom egésze hosszú távú változásainak kontextusába helyezték.¹⁴

Hasonlóan hosszú időtartamban kutatta az egeri cigánytelepek változásait Farkas Zsuzsanna. Doktori disszertációjában a társadalmi integráció elméleteinek mintaértékű áttekintésében rámutat Giddens *marginális osztály* és Myrdal *underclass* elméletének hiányosságaira. Nincsenek kellő tekintettel arra, hogy az általuk kidolgozott kategóriák a többségi társadalom mélyszegénységben élő tagjait is magukban foglalják, illetve az etnikai kisebbségnek csak egy részére vonatkoznak. A marginális osztályba vagy *underclass*ba a többségi társadalom tagjai is belesodrónak, a kisebbség tagjai pedig a középosztályba emelkedhetnek. Fontos megjegyeznünk, hogy Ladányi János és Szelényi Iván ezeket a hiányosságokat kiiktatva alkalmazták az *underclass* fogalmát. Jőmagam pedig ezért helyezem adataim értelmezését a lesüllyedés és a felemelkedés kettősségének összefüggéseibe. A csenyéteihez hasonló etnikumváltást Farkas Zsuzsanna nem mutatott ki, de a 18. századtól összeírások, anyakönyvek, térképek és földtulajdoni lapok adatait összehasonlítva határozott kapcsolódást talált ő is a 19. századi társadalmi változások és a szegregációs folyamatok között.¹⁵

Annak nyomait, hogy a lesüllyedés nemicigányokat cigánnyá tesz, magam is tapasztaltam az érpataki cigányokra irányuló kutatásaimban. Érpatakon levéltári forrásokból, anyakönyvekből és a romák szóbeli családtörténeti adataiból mutattam ki, hogy a 19. század végétől nemicigány és cigány népesség került a falu szélén létrejött telepre. Találunk közöttük cigány nőkkel összeállt székely katonaszökevényeket és utódaikat, akik a falu belsejéből kerültek elszegényedés miatt a dögtér melletti szegregátumba, családjából kitagadott parasztfiút, vonaton hagyott zsidó gyermeket és erdélyi románból lett, tönkrement zenészt. A faluban lakó muzikusoktól térben elkülönülő, de társadalmilag eltérő mértékben érintkező telepiek közötti differenciák egészen a közelmúltig meghatározták a rokonsági rendszerek közötti kapcsolatokat, a házasodást és az egymás közötti konfliktusokat.¹⁶ A családtörténetek feltárását és családfák összeállítását Szabolcsban jelentősen segítik a megye cigány népességének 1957-es felmérésekor készült családi lapok, az onnan nyert adatokat más forrásokkal összevetve megállapítható, hogy vannak-e és mely családok azok, akik a paraszti népességből lesüllyedve lettek cigánnyá.

¹⁴ Ladányi–Szelényi: *A kirekesztettség változó formái*, 41–69.

¹⁵ Farkas Zsuzsanna: *Egy tradicionális cigányközösség integrációs törekvései*. Doktori disszertáció. Budapest, 2008. Különösen 8–20. és 64–68. Interneten: http://doktori.tatk.elte.hu/2008_Farkas.pdf (letöltés: 2019. júl. 17.)

¹⁶ Nagy Pál: „A C betű a hátunk megett van”. *Cigány–magyar együttélés és az „érpataki modell”*. In: Szuhay Péter (szerk.): *Távolodó világaink. A cigány–magyar együttélés változatai*. Budapest, 2013. (Cigány Néprajzi Tanulmányok 16.) 389–423.

Elméleti, módszertani alapkérdésekben Henry E. Hale álláspontjának elfogadására hajlok. Nincs konszenzus arról, hogy mi az etnicitás. A „primordializmus” (a hazai szakirodalomban gyakran az esszencializmus fogalmát használják)¹⁷ és a „konstruktivizmus” címkéivel illetett megközelítések nem feltétlenül ellentétesek, nem szembeállítani kell őket, hanem együtt alkalmazni,¹⁸ attól függően, hogy milyen nagyságrendű cigány népeességről beszélünk, és milyen jelenségeket vizsgálunk. Társadalmi állapot és etnikai hovatartozás kettősségét kell mérlegre tennünk, de ha a cigányok összességének múltjáról beszélünk, és annak egészét értelmezzük hosszú időtartamban vagy rövidebb, de egységes korszakban, akkor egyértelműen a strukturalista megközelítést tekintem fontosabbnak. Egy közelmúltbeli írásomban¹⁹ már érintettem, hogy a cigányokról/romákról folyó diskurzusokban a Johannes Fabian által elnevezett és leírt 'elmásítás' (*othering*), ahogy azt Biczó Gábor²⁰ is felvetette, történeti aspektusból is az etnicizmus, az oppozicionizmus és az asszimilacionizmus újragondolásával haladható meg. Ebben az írásban ezt tekintem módszertani kiindulásnak, és a statikus múltértelmezések ellentmondásainak, megrögzültségeinek felülvizsgálatához igyekszem hozzájárulni.

Jelen témám értelmezésében a strukturalista-konstruktivista megközelítéshez csatlakozom, illetve azt egészítem ki, egyrészt mostanra több évtizedes forráskritikai kutatásaimra, másrészt olyan egykori szerzők írásaira támaszkodva, akiket a hazai szakirodalomban a strukturalista szerzők sem ismernek. Írásom alap gondolatát, hogy nemicigányok cigánnyá váltak, többször érintettem már részletekben, de most először foglalom össze erre vonatkozó kutatási eredményeimet komplexen, a jelenleg lehetséges módon. Tanulmányom címe nem felsorolás és nem metafora. Azt fejezi ki, hogy társadalmi változások folyamatának bemutatására törekszem. Lokális mintákon keresztül tárom fel a paraszti népeességből kiszorulókat és a cigányok találkozását, melynek döntő színterei a 19. században létrejött, a 20. század első felében formaváltozáson átment telepek. A vizsgált korszakban még nem használt fogalommal élve, a gettósodás akkori változatait tárgyalom, ami egy sajátos társadalmi háromszög: két befogója a nyomorba süllyedt paraszt és a cigány, az átfogó pedig a proletarizálódás.

Társadalmi lesüllyedés és felemelkedés kettős folyamata

Először 1998-ban megjelent könyvemben²¹ elsősorban J. Okely²² nyomán vettem fel, hogy az európai cigány népeesség egy pontosan meg nem határozható hányada társadalmi lesüllyedéssel lett cigánnyá, azaz cigánysága marginális társadalmi helyzetet jelent, a 'cigány'

¹⁷ Vö. Dupcsik Csaba: *A magyarországi cigányvizsgálatok cigányképe*. In: Kántor Zoltán – Majtényi Balázs (szerk.): *Szöveggyűjtemény a nemzeti kisebbségekről*. Budapest, 2005. 479. skk.

¹⁸ Hale, Henry E.: *Explaining Ethnicity*. *Comparative Political Studies*, vol. 37. (2004) No. 4. 458–485. Magyar fordítása: <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/pdf/05hale.pdf> (letöltés: 2019. ápr. 26.)

¹⁹ Nagy Pál: *A jövő elkezdődött, a múlt nem ért véget – történeti felvetések Forray Katalin és Orsós Anna írása nyomán*. *Regio*, 26. évf. (2018) 2. sz. 208.

²⁰ Biczó Gábor: *Az „othering” mint a kortárs magyarországi roma-diskurzus fogalmi regiszterének allegóriája*. Pécs, 2018. május 11-én a VII. Romológus Konferencián elhangzott előadás. Összefoglalása: *Horizontok és Dialógusok IV. Konferencianapok Pécs, 2018. május 9-12. Absztraktkötet*. Pécs, 2018. 173.

²¹ Nagy Pál: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*. Kaposvár, 1998. pasim.

²² Okely, Judith: *The Traveller Gypsies*. Cambridge, 1984.

pedig társadalmi kategória. Akkor, majd későbbi írásaiban²³ is számba vettem részlegesen azokat a magyarországi forrásokat és történeti jelenségeket, amelyekből arra következtethetünk, hogy a Kárpát-medencében is számolnunk kell az Okely által leírt folyamatokhoz hasonlókkal.

A társadalmi lesüllyedés hatása a cigány népesség változásaira Magyarországon is a kora újkortól követhető nyomon. Erdélyben például az 1750-ben bevezetett adórendszer nyomán készült adóalap-összeírásokban a cigányokat több helyen kifejezetten társadalmi kategóriaként írták össze, ugyanakkor a *natioként* történő meghatározás is előfordul ennek az időszaknak a forrásaiban.²⁴ A 18. századi helytartótanácsi rendeletekben a társadalmi állapot (*conditio–professio*) és az etnikai hovatartozás (*gens–natio*) fogalmának kettőssége jelenik meg, direkt definíció nélkül.²⁵ Az 1794-es rendeletben a cigányok már egyértelműen marginális csoportként szerepelnek. A rendeletet követő Borsod vármegyei cigány-összeírásban 1797-ben a szendrői járás szolgabírója ezt írta: „Vámoson pedig Kis Ferenc, Kis József, Tenkei György és Horváth Sámuel cigányok, tisztességes élet módját gyakorlóknak, állandó becsületes lakásúaknak találtatván, a cigányok száma közül, a Felsőleges Rendelés 47dik pontjának 5dik cikkelye szerint általam Osváth Mihály által ki vétettek, és a Haza több becsületes lakosságának száma közé tetettek lenni declaráltattak.”²⁶ Egyértelmű bizonyítéka ez annak, hogy cigánynak lenni legalább annyira jelentett társadalmi kategóriát, mint etnikai hovatartozást, s arra is, hogy a cigány népességet nem lehet csupán asszimiláció tárgyaként értelmezni.

A 19. században a Kárpát-medencében felerősödött a forrásokban cigánynak nevezett népesség differenciálódása. A reformkorban fogalmazódott meg először az új kérdés: milyen módon lehet helyet szorítani a cigányoknak a polgárosuló társadalomban úgy, hogy ne kerüljenek a – korabeli szóhasználattal – „polgárisodás” peremére, s a „polgári társaság”, azaz a polgári társadalom hasznos tagjaivá válhassanak, ne pedig annak akadályává.²⁷ Az 1820-as években elkezdődött s máig sem befejeződött polgárosodási folyamatban azóta többszörösére hatványozódott a probléma jelentősége, s az is világossá vált, hogy a cigánynak számító népesség nagy része a folyamat árnyoldalára került.²⁸

Az etnicitás és az identitás relativitásának hátterében az a társadalomtörténeti folyamat áll, amely a Kárpát-medence cigány népességének átrendeződéseivel és a társadalomszerkezet változásaival összefüggésben abba az irányba haladt, ami cigányok és nyomorúságra jutott nemcigányok alsókasztosodásához és putritelepekre húzódásához vezetett. A hazai

²³ Nagy Pál: *Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században*. In: Romák a történelemtanításban. Történelemtanárok 17. Országos Konferenciája 2007. október 13–14. Budapest, 2008. 35–50.; Nagy Pál: *Ki beszél itt cigány történelemről? id. mű*; Nagy Pál: *Vázlat a magyarországi cigányság történetének értelmezéséhez*. In: Cserti Csapó Tibor (szerk.): *Alapismeretek a cigány, roma közösségekről*. Budapest, 2015. 11–40.

²⁴ Nagy Pál: *Mozaikok Marosvásárhely és Marosszék cigányságának múltjából*. Erdélyi Krónika, 2018. június 9. <https://erdelyikronika.net/2018/06/mozaikok-marosvasarhely-es-maroszek-ciganysaganak-multjabol/> (letöltés: 2019. ápr. 26.).

²⁵ A rendeletek ismertetése Nagy: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*, 242–270.

²⁶ Kiadva Nagy Pál: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*. Gödöllő, 2011. 102–127. 36. sz. közlés.

²⁷ Nagy: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*, 385–389.

²⁸ A megrekedt és befejezetlen polgárosodásról: Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, 1992.; Gerő András: *Magyar polgárosodás*. Budapest, 1993. East-European Non-Fiction.

szakirodalom a 20. század elején figyelt fel erre,²⁹ de jóval hamarabb kezdődött, és már a 19. század első felében is zajlott. A jelenleg ismertekhez és a továbbiakban bemutatottakhoz képest korai példaként említem Szentest, ahol a városi tanács az 1850-es évek elején a panaszt benyújtó „cigányok” sanyarú helyzetével foglalkozott.³⁰ Ugyanebben az időben az érsekújvári Pérót úgy tekinthetjük, mint 19. századi gettót, ahol cigányok és nemicigányok éltek az etnikai különbözőséget felülíró szegénységben.³¹

Az alsó kaszt népesség kialakulásának két alapvető forrása az újabb cigányok magyarországi megjelenése és a paraszti életformából kiszoruló nemicigányok „elcigányosodása” volt, s a két komponens a szegregátumokban találkozott. Ladányi János és Szelényi Iván ennek a 19. század utolsó harmadától felerősödő csenyétei változatát írták le, és kidolgozták értelmezésének elméleti alapjait is,³² a magyarországi cigányok 19–20. századi történetét úgy mutatva be, mint a kirekesztettség módozatainak váltakozását.³³ Ladányiéék a muzsikus cigányok elitjének kivételével a 19. század utolsó harmadától a 20. század közepéig az alsó kaszt állapottal írják le a cigány népeiséget, ami merev szociális kirekesztődéssel, erős lakóhelyi szegregációval és marginális munkaerőpiaci helyzettel járt. Az ő fogalomrendszerüket követve használom az ’alsó kaszt’ kifejezést.

Írásom további részeiben a társadalmi lesüllyedés, ha tetszik, a kirekesztődés példáival foglalkozom, de ki kell térnem arra, hogy párhuzamosan zajlott egy ellenkező, szintén a kora újkortól megfigyelhető,³⁴ a 19. században nagyobb mérvűvé és erősebbé váló folyamat is, amelyben cigány családok polgárosultak, életükben a földrajzi mobilitáshoz felerősödő társadalmi és vertikális mobilitás társult, ennek köszönhetően felemelkedtek, ez pedig néhány generáció alatt elvezetett oda, hogy akár már nem is számítottak cigánynak, vagy nem akartak azok lenni. Kovács János 1895-ben arról írt, hogy Szegeden például a cigányok tiltakoztak az ellen, hogy a cigányok közé számítsák őket.³⁵ Főként muzsikus családokban a 18. század végén, a 19. század elején születettek pozíciójának változása indítja el az intergenerációs mobilitást.³⁶ A lesüllyedés láthatóbb és tömegesen érvényesülő, könnyebben is kutatható. A felemelkedés léptéke sokkal kisebb, családok és egyének szintjén megragadható. A felemelkedés és lesüllyedés együttesen befolyásolta a ’cigány’ népesség számát, arányát, társadalmi helyzetét és az etnicitást. A kettős folyamat pontos demográfiai mérlege jelenleg nem vonható meg, be kell értnünk lokális példákkal.

A felemelkedés, középosztályosodás folyamata mai tudásunk szerint leginkább a dél-magyarországi városokban követhető. Ebben a térségben az 1893. évi cigány-összeírás szerint

²⁹ Madarassy László: *A putri-negyed*. Néprajzi Értesítő, 6. évf. (1905) 53–57.

³⁰ Nagy: *Források a magyarországi cigányság történetéből (1758–1999)*, 167–168. 72. sz. közlés.

³¹ Mennyey József: *A cigányfaj Magyarországon*. Tanodai Lapok, 1856. június 11. és 18.

³² Ladányi–Szelényi: *A kirekesztettség változó formái*, 11–28.

³³ Ladányi János – Szelényi Iván: *Alsókasztosodás. Élet és Irodalom*, 2014. szeptember 19. <https://www.es.hu/cikk/2014-09-19/ladanyi-janos8211szelenyi-ivan/ujrakasztosodas.html> (letöltés: 2019. júl. 17.)

³⁴ Kora újkori életpályákról lásd: Landauer Attila (szerk., bev.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai (1567–1953)*. Budapest, 2016. 24–27.

³⁵ Kovács János: *A cigányok Szegeden*. Ethnographia, 6. évf. (1895) 187–198., 280–288., 388–393.

³⁶ A mobilitás fogalmáról és változatairól: Tardos Róbert: *Kapcsolathálózati elemzés: új paradigma?* Szociológiai Szemle, 5. évf. (1995) 4. sz. 73–80.; Giddens, Anthony: *Társadalmi mobilitás*. Budapest, 1997.

Arad és Temesvár kivételével mindenhol 1% alatti a cigány népesség aránya a városokban,³⁷ okát itt az integrációs, asszimilációs folyamatok hatásában is láthatjuk, ahogyan azt Kovács János is leírta Szeged példáján, de óvakodnék további lokális kutatások hiányában általánosítani az ő megfigyelését.³⁸ Arad: 2,38, Temesvár: 1,01, Zombor: 0,99, Baja: 0,84, Szeged: 0,48, Újvidék: 0,48, Pancsova: 0,26, Szabadka: 0,05%. E városokban mindenütt megfigyelhető, hogy muzsikos családok fiai és lányai gazdag polgárcsaládok, némely esetben arisztokraták gyermekeivel házasodtak, és többen közülük értelmiségi pályákra léptek. Az is előfordult, hogy néhány generáció után a családok ágakra oszlásával egyazon familiából származók egy része cigánynak számított, más része pedig nem. Példaként említem a zombori muzsikus Herczenbergereket és a szegedi Murkákat.³⁹

Temesváron a muzsikus „német cigányok” etnikai besorolásának alapja muzsikus mesterségük és sötét bőrszínük volt, de már a 18. század végén elkülönültek a város más cigányaitól. Ez az elkülönülés a város nemcigány polgáraihoz (főként a németekhez) való közelséggel párhuzamosan erősödött a 19. században. Még erősebb lett, amikor az 1920-as években a kávéházi és éttermi cigányzene gazdasági nehézségek és az ízlésváltozás miatt válságba került.⁴⁰ A német nyelvű muzsikosok esetében ez új identitáskeresést indított el, amellyel egyszersmind dekonstruálni igyekeztek környezetüknek azt a gyakorlatát, hogy cigánynak tekinték őket. A dekonstrukció etnikai besorolásuk és önazonosságuk kritériumainak újragondolásával is járt. Az önmagukat „benszüllött népzeneésznek” nevező „német cigányok” képviselői felkeresték a levéltárat, és azt kérték, hogy kutassák ki származásukat.⁴¹ Úgy tudták, hogy sötét bőrszínük és zenész mesterségük ellenére ők nem cigányok, hanem németek. A nem cigányként történő önmeghatározásuk és a nemcigány polgárokkal való összetartozásuk erősítésére hangsúlyozták német nyelvüket, „benszüllöttségüket” és azt, hogy ők különbek a „füstöscigányoknál”. Vélhetően ki akarták vonni magukat a megvetettségnek abból a köréből, amivel az ún. „füstöscigányokat”, azaz a városi szegénynegyedekben, faluszéli és településeken kívüli putritelepeken élőköt illették akkoriban. Sokáig megmaradt ugyan a sötét bőr mint etnikai jelleg, de identitásukban már németek voltak, illetve egyre inkább azok akartak lenni. Szentkláray Jenő⁴² nyomán a „germanizáció fészke” nevezett Temesváron etnikai értelemben ez nem volt nehéz, „burgerré” válásukban elsősorban nem kulturális,

³⁷ Herrmann Antal: *A Magyarországon 1893. január 31-én végrehajtott cigányösszeírás eredményei (Jekelfalussy József előszavával)*. Budapest, 1895. Magyar Statisztikai Közlemények, Új folyam IX. 6., 10., 11.

³⁸ Kovács: *A cigányok Szegeden*, id. mű.

³⁹ A családok történetéről Landauer Attila: *Cigány származású értelmiségiek a Kárpát-medencében (1867–1945)*. Kézirat. Budapest, 2015.; sajtóforrások kiadva: Landauer (szerk., bev.): *A Kárpát-medencei cigányság és a keresztyén egyházak kapcsolatának forrásai*, 277–278. 102. sz. közlés, 285. 105. sz. közlés, 369. 159. sz. közlés, 392. 176. sz. közlés.

⁴⁰ A kérdés legújabb feldolgozása és forrásainak kiadása Hajnáczy Tamás (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete. Cigányzenészek harca a két világháború közötti Magyarországon*. Budapest, 2019.

⁴¹ Schiff Béla: *A német cigányok kérdése a timisoarai levéltáros mostani gondja*. Magyar Lapok, 1936. szeptember 6.

⁴² Szentkláray Jenő: *Temesvár története*. In: Borovszky Samu (szerk.): *Magyarország vármegyéi és városai: Temesvár*. Budapest, 1914. 1–108. A térség történetének legújabb feldolgozása: Marjanucz László: *A Temesi Bánság vázlatos történeti útja 1716–1848. Osztrák tartományból magyar megyék*. Makó, 2017.

hanem társadalmi akadályokat kellett leküzdeniük.⁴³ Elsősorban környezetük „cigánnyá” minősítő attitűdjét, valamint a polgárok velük szembeni szociális elutasítását, ennek árnyalt mérlegeléséhez azonban nem tudunk még eleget a város lakosságának személyes történetéről, a kapcsolatrendszerekről.

Az elszegényedés módozatai

A Kemény-féle kutatások⁴⁴ hatására a szakirodalomban⁴⁵ az terjedt el, hogy a 19. század közepétől megnövekedett bevándorlással Magyarországra érkező cigány csoportok nem kapcsolódhattak be a társadalmi munkamegosztásba és nem jutottak állandó lakóhelyhez. A 19. század végén az iparosodás és a modernizációból történt kirekesztődés következtében a társadalmi távolságok növekedtek a cigány és nemcigány népesség között. Mindez igaz, de egyrészt az akkori folyamatokra nem elegendő a monokauzális magyarázat, másrészt ez nem etnikai folyamat volt csak, s újból jelezném, hogy nem ekkor kezdődött, nem ekkor vált láthatóvá, csak a kutatások történeti hiátusai miatt utólag tűnik így. Továbbá a társadalmi munkamegosztásból való kiszorulás, az ebből adódó nyomorúság és hatósági zaklatottság nem csupán cigányokat érintett.

Az 1850-es évekből ismert nyomortelepek kialakulásának és a cigányok további sorsának megértéséhez látnunk kell a paraszti társadalomban bekövetkezett változásokat is. A 19. század közepének adataiból közvetlenül nem tudom bizonyítani a paraszti társadalomból kiszoruló „elcigányosodását”, abban viszont biztos vagyok, hogy nem mellőzhető szempont az akkori elszegényedés módozatainak és okainak vizsgálata. A cigányok múltjának kutatásában ezen a téren rendkívüli adósságaink vannak; különösen fontos lenne a továbbiakban a jobbágyfelszabadítás, a tagosítás társadalmi következményeinek „cigány” vonatkozású kutatása. Felteszem, hogy az akkori változásokból vesztesként kikerülő egy része kért 1851-ben putrihelyet a szentesi tanácstól a Nagy Völgy közelében, a „gödöri helyen”, majd őket, illetve utódaikat találjuk néhány évtized múltán a cigányosodás állapotában a putritelepeken.

Friebeisz István (1822–1890) Pest megyei főszolgabíró és jogi szakíró⁴⁶ az elszegényedés hatféle forrását írta le ebben az időszakban:

1. Természeti csapások.
2. Rossz termés, iparágak megszűnése (kereskedelem, háborúk, találmányok hatásai).
3. Tanulatlanság, tudatlanság. „A tudatlanság maga a szegénység s szolgaság.”
4. Betegség.
5. Könnyelműség, meggondolatlanság okozta visszafordíthatatlan leromlás.
6. „A szegénység egyik kútfejéül tekinthető a népeknek egy országban különös elszaporodása, melynek a gondoskodó kormány kivándorlások, és új telepítvények rendezése által szokja elejét venni.”⁴⁷

⁴³ A temesvári muzsikuskok törekvéseinek áttekintése: Nagy Pál: *A cigány etnicitás és identitás történeti problémái Temesvár példáján*. Kézirat. Miskolc, 2019.

⁴⁴ Havas Gábor: *A cigány közösségek történeti típusairól*. Kultúra és Közösség, 16. évf. (1989) 4. sz. 3–20.

⁴⁵ Vidra Zsuzsanna: *Cigányság a magyar sajtóban, 1945–2000*. In: Tóth Pál Péter (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra*. Budapest, 2006. 251.; Forray R. Katalin – Orsós Anna: *Roma jövő Magyarországon*. Educatio, 25. évf. (2016) 4. sz. 516–517.

⁴⁶ Életrajza Szinnyei József: *Magyar írók élete és munkái III*. (Fa – Gwóth). Budapest, 1894. <http://mek.oszk.hu/03600/03630/html/f/fo5999.htm> (letöltés: 2019. júl. 6.)

⁴⁷ Friebeisz István: *Községek könyve. Községi hivatalnokok s lakosok használatára*. Pest, 1853. 104–112.

Annak alapján, amit Madarassy László ír majd a kiskunfélegyházi cigányokról fél évszázaddal később, erősen valószínűsíthetőnek látom, hogy a Friebeisztól ismert elszegényedési folyamatok következtében már akkor is cigánnyá lettek nemcigányok, és már akkor putritelepekre költöztek. Ugyanezt a 18. század felől nézve utalhatunk az 1794-es rendeletre, mely szerint „a cigány” besorolás határozottan életmódbeli kritériumoktól függött, ez az értelmezés azonban nem volt általános. A rendelet végrehajtását és a helyi társadalomra gyakorolt hatását senki nem kutatta kellő alaposítással, a fentebb idézett borsodi példán kívül nem rendelkezünk ismeretekkel erről. Hozzá kell tennem, hogy ezeket az adatokat Tóth Péteren és rajtam kívül a kutatók nem ismerik, nem veszik figyelembe, a bevezetés elején vázolt domináns etnicitás-fogalom a 18. századi gens/natio típusú értelmezés tradíciójánál marad, illetve tér ahhoz vissza. A kérdés fogalomtörténetét a 18. század óta ellentmondás jellemzi: részben a 'cigány' fogalmának kettőssége, ahogy arra már utaltam, részben pedig a fogalomhasználat és a társadalmi realitás közötti ütközés, amikor strukturális eredetű jelenségeket etnikai kontextusba helyeznek. Ennek öröksége maradt fenn nézetem szerint napjainkig.⁴⁸ Elszegényedés és a szegénységből való kilábalás befolyásol(hat)ta, hogy valaki „cigány”-e vagy sem. Egyazon család életében a „cigány” és „nemocigány” állapot váltakozhatott. Erről alig tudunk valamit, Ladányi és Szelényi csenyétei vizsgálódásain,⁴⁹ valamint e sorok szerzőjének a siklói cigányokról írt cikkén⁵⁰ kívül nem történt kutatás ebben a témában. Azt pedig egyáltalán nem ismerjük, hogy a társadalmi helyzet változásával, ingadozásával párhuzamosan miként alakult ezeknek a családoknak az önmeghatározása.

A kiskunfélegyházi putrinegyed

Madarassy László (1880–1943) etnográfus, a Néprajzi Múzeum későbbi igazgatója a Nemzeti Múzeum fiatal kutatójaként⁵¹ alföldi terepmunkája során bukkant rá a kiskunfélegyházi putritelepre. A telepről írt publikációja⁵² sajnálatosan elfelejtődött, nem épült be a történeti, szociológiai, sőt néprajzi tudásunkba sem. Az egyik első vagy talán a legelső magyar kutató volt, aki felismerte, hogy a gyakran „cigánytelepnek” nevezett putritelepeken egyáltalán nem csak cigányok éltek. Ő írt először (legalábbis jelen ismereteink szerint) nemcigányok cigányokhoz történt asszimilálódásáról is, amiről a cigányokat asszimiláció tárgyaként értelmező kutatók nem akarnak tudomást venni.

Madarassy szerint a putrinegyedeket a cigányok kezdték építeni, és a nyomorúságos lakásféleségeken kívül a 'putri' a telepeket jelölő fogalom lett. A putrinegyedek legsűrűbben a szlovák és német nemzetiségű vidékeken fordultak elő, valamint a Duna-Tisza közén, a Tisza mindkét partján és Erdélyben. Sem akkor, sem azóta nem adott magyarázatot a történeti és etnográfiai szakirodalom a nemzetiségi és területi összefüggésekre, jószérivel nem is figyeltek erre, magam is csak jelezni tudom a fontosságát. Nevezték ezeket a putrinegyedeket cigányvárosnak, koldusnegyednek is, a 19. század végén pedig egyre gyakrabban valamelyik európai főváros nevét ragasztották rájuk. A putrinegyed a 20. század elején „nem egy fajnak

⁴⁸ Lásd erről: Nagy Pál: *Ki beszél itt cigány történelemről?* 100–111.

⁴⁹ Ladányi–Szelényi: *A kirekesztettség változó formái*, 41–122.

⁵⁰ Nagy Pál: *Civitas Zingarorum*. Napi Történelmi Forrás, 2017. január 25. <https://ntf.hu/index.php/category/cigany/page/2/> (letöltés: 2019. ápr. 26.)

⁵¹ Életrajza Ortutay Gyula (főszerk.): *Magyar Néprajzi Lexikon* 3. kötet. Budapest, 1980. <http://mek.niif.hu/02100/02115/html/3-1428.html> (letöltés: 2019. júl. 6.); Kenyeres Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. Javított, átdolgozott kiadás. Budapest, 2001. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltés: 2019. júl. 6.)

⁵² Madarassy: *A putri-negyed*, id. mű

különleges települési módja, hanem a legalsó társadalmi rétegek gyűlöhelye”. „Vidéki városok sorsüldözött, kitzasztott, csavargó népe jobbra a putrinegyedekben húzódik meg. Kegyelemkenyérre szorult elaggottak, akiknek hely már nem jutott a városi szegényházban, elhagyott nyomorékok, akiknek senkiök sincs, féleszűek, vagy mint nevezik: bolondok, akikkel családjuk megszakított minden közösséget, rossz útra tévelyedettek, akiket senki be nem fogad s akik egyébként is kerülni óhajtják a hatóságok figyelmét s végül a cigányok” – írta Madarassy.⁵³

Kiskunfélegyháza határában a putrinegyed ott jött létre, ahol az ún. nyomásföldek magasabb részén kiszakítottak mintegy kétholdnyi területet, körülárkolták, és az oda települőkre bízták a beépítését. Madarassy nem közli, hogy ez pontosan mikor történt. Tegyük hozzá az ő leírásához, hogy a putrinegyedek mindenütt a legsilányabb gazdasági, társadalmi és ökológiai térben alakultak ki, a telep volt egy településen vagy annak határában – társadalomföldrajzi kifejezéssel élve – a legkedvezőtlenebb *niche*.⁵⁴ A putrinegyeddel a közigazgatás sem sokat törődött. A hatóságok a putri társadalmának élére élethossziglan megbízott cigányvajdát vagy másképpen cigánybíró, koldusbíró (az elnevezések ellenére egyáltalán nem biztos, hogy cigánynak születtek) helyeztek évi javadalomért, aki korlátozott bíraskodási jogot nyert a szedett-vedett putrilakók felett.

A putrinegyed szomorú, sivár, magára maradt világ volt, nyomorúságos építményeivel, sikátoraival, zártságával. Sem benne, sem a környékén nem volt egyetlen fa sem, mert ha akadt is, kivágták tüzelőnek. „A putri lakója úgy él, mint az ég madara. A putri gyermekét a szellő dajkálja, iskolába nem jár; tétlenségben tölti életét 10–12 éves koráig, amikor neki is kijut az életből s kezd az igavonó munkát, amelyektől koravenségben pusztul el, vagy belekerül abba a kényelmesebb életmódba, amely némi ügyességet kíván ugyan, de amellyel végigjárhatja a tolonchelyek s fogházak végtelen sorozatát: ez a csavargás, tolvajlás.” A putri népének életmódját az évszakokhoz alkalmazkodó faluzás (korábban mendikációnak is nevezték) szabta meg: „Nyáron minden épkezláb ember útra kel a putri-ból s értékesíteni igyekszik azt a kezdetleges foglalkozási módot, amely ráragadt.” A putrilakók kovácsok, üstfoltozók, kazánfűtők, vályogvetők, téglavetők, tapasztók, lókupecsek, pecérek, aratásnál marokverők. „Akár cigány, akár nem, ért mindegyik a muzsikához.” Szó sincs tehát ősi, tradicionális, etnospecifikus cigány mesterségekről. Madarassy szerint a putrinegyedek jellegét a cigányok jelenléte határozta meg, de „egy-két ember a putri-nak azon eleme közül, amelyik nem volt eredetileg cigány, a túlnyomó cigány környezetben, vagy az állandó érintkezéstől egészen elcigányosodik, beházasodik s felveszi azoknak minden tulajdonságát”.⁵⁵ Félreértés ne essék, Madarassy ebben nem a magyar paraszt valamiféle cigányok általi „faji” lerontását látta, ahogy az majd az 1930-as években felmerül, hanem a cigányok kultúrájának integratív erejét, és azon aggódott, hogy a cigányok halandóságának nagy aránya, valamint a nemzeti-ségekre való gyors beolvadása miatt az átalakuló putritelepek a cigányok kultúrájának le-tűnő emlékei, vidékenként össze kellene ezért gyűjteni települési és „népismi” néprajzi adataikat.⁵⁶

⁵³ Madarassy: *A putri-negyed*, 53.

⁵⁴ Fekete Gábor: *Az ökológiai niche*. In: Hortobágyi Tibor – Simon Tibor (szerk.): *Növényföldrajz, társulástan és ökológia*. Tankönyvkiadó, Budapest, 1981. 274–279.

⁵⁵ Madarassy: *A putri-negyed*, 56–57.

⁵⁶ Madarassy: *A putri-negyed*, 57.

„Az alföldi városok és községek mellett mindenütt *tekintélyes cigányfaluk* vannak” – írta a később filmessé is lett Lakatos Vince (1907–1978) újságíró és író⁵⁷ 1936-ban szociografikus cikkében.⁵⁸ A Kiskunságban, illetve Pest megye déli részén, Kalocsán, Kecelen, Majsán, Félégyházán és Kecskeméten kétezer cigány nyomorgott Lakatos szerint; ő nem tudott arról, hogy nagyobb részük cigánnyá lett paraszt és agrárproletár. A Kecskeméti Közlönyben 1943. február 12-én a „*Nem csak Kecskeméten: Országosan is súlyos gondokat okoz a cigánykérdés*” című írás ismeretlen szerzője pontosan meg nem nevezett statisztikai forrásokra és kutatókra hivatkozva Pest megye 129 helységben található cigány népességét 10016 főben adta meg, Kecskeméten 800, Kiskunfélegyházán 655 cigányról tudtak.

Az 1930-as években a kiskunfélegyházi putritelepet már általában „London”-ként emlegették, de hivatalos iratokban továbbra is Putri. Maderspach Viktor (1875–1941) német származású, Hunyad megyei földbirtokos erdőmérnök írásából⁵⁹ tudjuk, hogy a telep a Szeged felé vezető országút mellett volt, a várostól 2 km-re. Maderspach ekkoriban Budapest közelében élt, feltehetőleg erdőmérnöki munkája kapcsán járt Kiskunfélegyházán, életrajzírójánál nem esik erről szó.⁶⁰

A telep fehérre meszelt, egyenes sorokban épült földkunyhókból állt (Madarassy szerint össze-vissza épült vertfalú és vályogházakból, tapasztott fadarabokkal fedve). Maderspach a középkori német városok gettóhoz hasonlította, és az erdélyi cigányvárosokkal állította párhuzamba a félegyházit: „Kolozsvár, Nagyszeben, Brassó, Marosvásárhely cigányvárosai a bűnnek, pizsoknak és elvetemedettségnek melegágyai.” Maderspach szerint a félegyházi cigányváros magvát az a néhány család alkotta, amelyik korábban a téglagyárban dolgozott. A telepet ekkor is a város által kinevezett és fizetett vajda irányította. Felügyelt a rendre, a közbiztonságra, hogy a párok ne éljenek vadházasságban, „bizonyos [...] rend és fegyelem érvényesül [...] minden tekintetben magasabban áll, mint az erdélyi cigányvárosok”. „A rendőrségnek bűnügyi szempontból átlag nem adnak több munkát, mint a város többi lakossága.”

Maderspach a cigányváros lakosságának „tisztán cigányvérű” és magyar parasztból cigánnyá lett csoportját különbözteti meg. A kettő közötti különbségeket a fajelmélet irányát követve magyarázza, mindkét csoporthoz faji attribútumokat rendel. Ha ezt lefejtjük a szövegéről, megmaradnak azok a tények, amelyek azt mutatják, hogy a Madarassy által leírt jelenségek nem szűntek meg, a világgazdasági válság hatására az elszegényedő magyar parasztnak további marginalizálódása következett be. Maderspach nem ismerte Madarassy írását, és 1934-ben nem figyelt fel arra, hogy azok egy része, akiket cigánynak gondol, korábban elszegényedett és a telepre költözött magyar paraszt, illetve keverékcsaládok.

A gazdasági hanyatlás, a munkanélküliség beköszöntével a cigányok „aránylagos szervezettségükönél fogva” könnyebben jutottak keresethez, mint más nincstelenek. Rongy, ócska vas, csont és egyéb hulladékok gyűjtéséből, takarításból, gyepmesterségből. Ezekre a munkákra magyar ember „sohasem vállalkozott volna” (ezt Maderspach faji sajátosságnak tekintti). Most viszont – folytatta Maderspach – az elszegényedett magyar parasztnak,

⁵⁷ Életrajza Kenyeres Ágnes (szerk.): *Magyar Életrajzi Lexikon 1000–1990*. <http://mek.oszk.hu/00300/00355/html/index.html> (letöltés: 2019. júl. 6.)

⁵⁸ Lakatos Vince: *Mégmondom a balseme sarkából, hogy rámégy-é. Így él a Kiskunságban 2000 cigány*. Ujnnemzedék, 1936. december 25. 8.

⁵⁹ Maderspach Viktor: *Magyar parasztnak cigányok lettek Félegyházán*. Magyarság, 1934. november 25. 8.

⁶⁰ Domonkos László: *Tűzzel-vassal a hazáért. A Maderspach család*. Budapest, 2011.; Filemon Norbert: *A retyezáti Rambo: Maderspach Viktor portréja*. 2018. augusztus 7. https://mandiner.hu/cikk/20180807_filemon_norbert_maderspach_viktor_portre (letöltés: 2019. márc. 1.)

megélhetési előnyökért, túlélésük érdekében „felcsaptak cigányoknak”. Önként vállalták, hogy „az évszázadok óta kialakult társadalmi hierarchiának egy mélyebben fekvő síkján” helyezkedjenek el, és részesei legyenek „a cigány patriarchális szervezettségben rejlő előnyöknek”. „Részben cigányleányokat vettek el, részben pedig rávették saját feleségeiket, hogy a velük született faji büszkeségből kivetkőzve, cigánynőkké váljanak.” Maderspach érvelésében könnyen felfedezhető a napjainkban újjáéledt gondolkodásmód, amely a cigánynak számító népesség helyzetét nem a társadalmi egyenlőtlenségekből, hanem egyfajta „faji” attribútumból magyarázza, és úgy véli, hogy a gettósodó térségek cigány népségének rossz életviszonyai saját választásuknak, nem pedig kényszerpályáknak a következményei.⁶¹

A kiskunfélegyházi cigányvárosba kényszeredett magyar parasztokat ott találjuk a Vörös Hadsereg által „elszállított” (ezt a szót az eredeti forrásban használják) cigányok között is. Ők fogságba esett katonák, akikről adatlapokat vettek fel a Fegyverszüneti Ellenőrző Bizottság rendelkezésére.⁶² Vezetékneveik között több olyat találunk, amely napjainkban gyakori nemcigányok között. Ez az adat felveti annak kérdését, hogy a náci által deportáltak között voltak-e ugyanilyen, a társadalmi helyzetük leromlásával korábban „cigánnyá” lett családok. Egyelőre nincs válasz erre, mert a roma holokauszt lokális társadalomtörténeti háttérnek feltárása nem történt meg. Anyakönyvi rekonstrukciókkal, családtörténetek feltárásával lehet majd további ismereteket szerezni róluk.

Földmunkások és cigányok: a karcagi déli cigánytelep

Az 1930-as években a paraszti társadalom felbomlásának a „cigánnyá” válással való összefüggéseiről, illetve agrárproletárok cigánytelepre költözéséről a legszínvonalasabb szociológiai elemzést Antalffy Gyula (1912–1997) írta, akire nagy hatással volt egyetemista korában az ösztöndíjasként Angliában töltött időszak. Karcagon született, és jól ismerte szülővárosának társadalmát. Madarassyhoz hasonlóan a fiatal kutató elszánt érdeklődéssel és szociális érzékenységgel fordult a társadalmi változások felé. Abban is hasonlított Madarassyhoz, hogy egyszeri alkalommal írt egy cigánytelepről, és többet nem tért vissza a témához.⁶³ Míg Maderspachot az esszencialista, Antalffyt a strukturalista gondolkodásmód előfutárának tekinthetjük.

Először az 1920-as földreform kedvezőtlen helyi társadalmi következményeire figyelt fel. Rövid cikkben⁶⁴ foglalta össze egyrészt a Karcag környéki tanyai népesség „tarthatatlan egészségügyi viszonyait”, másrészt a tanyások városba kényszerülését, az utóbbinál ekkor még csak mellékszálón említve a cigánytelepre kerülésüket. Kitért arra is, hogy a 20. század elején Karcagot az ország leggazdagabb városai között emlegették, a csaknem teljesen paraszti kisbirtokokból álló, 70 ezer holdas határa biztos megélhetést nyújtott a város több mint 20 ezer főnyi lakójának, a földtelenek is munkát találtak a nagy kiterjedésű tanyavilágban, nem létezett agrár munkanélküliség, sőt a nagy mezőgazdasági munkákhoz más országrészekből is fogadtak munkásokat. Az 1920-as években, főként pedig a nagy gazdasági világválságot követő néhány évben „szinte észrevétlenül jelentékeny számú agrárproletár osztály alakult ki a városban”. Antalffy rámutatott, hogy a földműves nincstelenek megszaporodása

⁶¹ Vö. Szuhay Péter: *A magyarországi cigányság kultúrája: etnikus kultúra vagy a szegénység kultúrája*. Budapest, 1999. 13.

⁶² Nagy: *Források a magyarországi cigányság történetéből*, 303–307. 124. sz. közlés.

⁶³ Életrajza: Csátár Imre: *Antalffy Gyula (1912–1997)*. In: Péter László (szerk.): *Karcag a magyar művelődés történetében*. Tanulmányok. Karcag, 2001. 181–186.

⁶⁴ Antalffy Gyula: *Hogyan tenyésztett ki városi proletárságot a „földreform”? Karcag város aggasztó szociális bajai*. Szabadság, 1936. július 19. 4.

nem magyarázható csupán az aszályos évekkal. A tanyavilágból a népesség egy része, különösen a szolgatanyások, akik kisbirtokosok tanyáin éltek és dolgoztak a családjukkal, jobb sorban, mint a nagybirtokok cselédsége, a saját föld reményében a városba költözött. A remélt földet azonban nem kapták meg, csak igen kevesen, azt is távol a várostól, „a legtöbbnek mindössze néhány négyszögölnyi szikes házhelyet juttatott a »földreform« a városszéleken”. A tanyásokból rövid idő alatt városi proletár lett. A téglagyárakba és a gőzmalmokba jártak napszámba, kubikoltak, fát vágtak, segédmunkát vállaltak az építkezéseknél. A válság alatt azonban sorra zártak be a gyárak, leálltak az építkezések, és a mezőgazdasági részes munkával sem lehetett keresni a sorozatos aszályos évek miatt. Karcagon 1935–1936 telén mintegy ötezer ember éhezett. Nem tudták fizetni a városba költözéskor házépítésre felvett kölcsönöket, maguk építette házaik éveken nem épültek fel, vagy csak a konyha volt lakható. A várostól kapott havi négy pengős segély egy család számára nem lehetett érdemleges segítség. Sorra vesztették el házaikat, hajléktalanná váltak, és „kiköltöztek a városon kívüli cigánynegyedbe, ahol sárból vert, földbe ásott egészségtelen odúkból kínlódták át a telet, embertelen megpróbáltatások közepette”.

Egy év múlva Antalfy már kifejezetten az agrárproletárok cigánysorra jutásáról írt hosszabb elemző cikket,⁶⁵ ezúttal tágabb kontextusban tárgyalva a nemcsak Karcagon, hanem az alföldi gazdavárosok mindegyikében ismert jelenséget. Az agrárproletárság népes osztályválasztásának okait a kortársak leginkább három tényezőben látták: a nagybirtok nyomása a parasztságra, a kisbirtokok osztódása, az egészségtelen földreform. Mindezt tetézte az agrárválság, a korábban karcagi viszonylatban leírt tömeges munka és kereset nélkül maradás, a nincstelen tömegek a gazdavárosokba vándoroltak. A földmunkások olyan városokban lettek egy csapásra proletárok, ahol „a gyárak és ipartelepek teljes hiánya miatt” nem élhették a munkások életét. A házaikat elvesztő, tömegesen fedél nélkül maradó agrárproletárok számára „nem volt más menekvés, mint a cigánynegyedbe való kivándorlás”. Az 1930-as években a cigánynegyedekben túlsúlyra jutottak az elnyomorodott agrárproletárok, így Karcagon a „déli cigányváros”-ban is. A déli cigánytelep viszonyairól Antalfy megrázó leírást ad: „A cigánynegyedbe húzódtott magyar földmunkások sorsa és életszintje teljesen azonos a cigányokéval. Ugyanolyan förtelmes putrikban laknak s ugyanolyan embertelen szükségét szenvednek. Mert itt igazán teljes az egyenlőség s a jövedelemeloszlás is arányos. [...] Lakásuk tipikus cigányputri. Négy csupasz, meszeletlen vályogfal, büdösbürökszárból készült tető és a szoba végén deszkával elkerített rész, szalmával leszórva, ez az ágyakat pótolja. Sokszáz agrárproletártársa ugyanilyen odúban s hasonló kereseti viszonyok között él.”

Minden évben végigsöpört a telepen a tífusz, válogatás nélkül szedve áldozatait mind a „cigányok”, mind a „magyarok” közül. Miként a töméntelen tetű és a rüh sem válogatott. A proletárosodás folyamatosan tartott, a parasztvárosok munkanélküli földmunkástömegei nőttek, az ok nélkül „cigánynegyednek” vagy „cigányvárosnak” nevezett szegregátumokban sok helyen számbeli többségbe kerültek, sőt azzal kellett számolni, hogy a tiszántúli mezővárosokból „lassankint nagy agrárproletár-nyomornegyedek válnak”. A kisodródás nemzetiségi összefüggései ugyanúgy nem árnyalhatók, mint a putrinegyedek 19. századi elterjedésénél. Azaz a jelenlegi kutatási eredmények alapján nem válaszolható meg, hogy a magyarokon kívül más nemzetiségű lakosok is kerültek-e a cigánynegyedekbe elszegényedés miatt.

⁶⁵ Antalfy Gyula: *Magyarok a cigánysoron. Az alföldi „gazdag” parasztvárosok újkeletű agrárproletársága*. Népszava, 1937. április 18. 11.

Világszínvonalú nyomornegyedek: Kassa és Kolozsvár

Az, ami a tönkrement paraszttal és a nyomorúságra jutott agrárproletárokkal történt, megtörtént a városi munkásokkal is. A Népszava 'juid' néven író publicistája 1939-ben mutatta be a kassai cigánytáborból lett proletártábor cigány lakóit. A munkanélkülivé vált, elszegényedő munkások a cigánytáborba húzódtak, itt is megváltoztak a népességi arányok, a családok keveredtek. A Népszava munkatársa 1939-ben úgy tudta, 2500 cigány lakik itt, valamennyien munkanélküliek. Határozottan megkülönböztethető volt számára „cigány” és „munkás”, vagy csak azt hitte, hogy tisztán megvonhatók a törésvonalak, és ugyanúgy nem számolt az etnikai hovatartozás relativitásával, mint néhány évvel korábban Maderspach Kiskunfélegyházán.

A népességre vonatkozó adatok rendkívül bizonytalanok. Szentkirályi Zsigmond kassai tisztii főorvos a város 60 ezer lakosából 1200 főt számolt „cigánynak”, egyértelműen elkülöníthetőnek véelve ezt a csoportot a népesség egyéb szegmenseitől, etnikai és biológiai tekintetben is.⁶⁶ Egyelőre nem látjuk tisztán az ottani helyzetet, de itt is feltűnik, hogy a Népszava munkatársa szociális problémákról, Szentkirályi pedig „faji” problémákról beszélt,⁶⁷ a Maderspach és Antalffy között említett értelmezésbeli különbség náluk is feltűnik mint a mai beszédmodok előképe. Továbbá feltételezem, hogy az adatok különbsége mögött az etnikai besorolhatóság objektív kritériumainak hiánya húzódott valójában.

A Népszava publicistája a munkanélküliségről, a megélhetési lehetőségek romlásáról is beszámolt. Korábban „ezerre rúgott azoknak a cigányoknak a száma, akik munkába jártak, napszámban dolgoztak”. A válság után elvesztették megélhetésüket. Mintegy hatvan muzsikusként maradt bizonytalan kenyere. A legtöbb muzsikos is rosszabb helyzetbe került, a zenéjük iránti kereslet csökkent, egyre nehezebben találtak munkát. A világválság előtt a kassai cigány muzsikosok távolabbi városokba is eljártak, neves zenekaraik működtek, sikeresen szerepeltek külföldön is. „Roma FC” néven futbalcsapatuk volt, amely részt vett a felvidéki bajnokságban. A napszámosok is elvesztették a munkalehetőségeket, az asszonyok piacozását a rendőrség korlátozta, mert a piaci árusításról szóló törvény értelmében csak termelők árusíthattak élelmiszereket.⁶⁸

Az 1939-eshez hasonló állapotot ismerünk napjainkban is Kassa Lunik IX gettójában. Azért említem, mert a Lunik 1970-es évekbeli létrehozása óta lezajlott folyamatok és a két világháború között történtek között hasonlóságokat látok, bár meglehetősen elnagyoltan. A cigányok mellett lakó rendőrök és kórházi alkalmazottak elköltözése után a gettót és lakóit „cigánynak” tartják. A hatezer főnyi lakosság nagyobb része valóban roma, de szlovákokkal és magyarokkal kiegészülve, ez derül ki a Lunik hivatalos oldalán olvasható, 2011-es adatokra hivatkozó népességi adatokból is.⁶⁹ Azt feltételezem, hogy a jelenlegi helyzet az 1930-as évekhez hasonlóan elszegényedett nemcigányok beköltözésével alakult így. A két időszak összehasonlításának jelentőségét vetem fel, továbbá utalok rá, hogy még senki nem tárta fel, hogy az 1930-as években egyaránt proletarizálódott, egymással keveredő és sajátos alsó kasztvá váló munkásokhoz és cigányokhoz milyen szálak kapcsolják a maiakat, egyáltalán vannak-e kapcsolódások.

⁶⁶ Szentkirályi Zsigmond: *A kassai cigányok veneriás fertőzöttsége*. Népegészségügy, 1941. 1066–1077.

⁶⁷ Vö. Bernáth Péter – Polyák Laura: *Kényszermosdatások Magyarországon*. Beszélő, 2001. 6. <http://beszelo.c3.hu/cikkek/kenyszermosdatasok-magyarorszagon> (letöltés: 2019. ápr. 25.)

⁶⁸ (juid): *Munkanélküli cigányok között*. Népszava, 1939. szeptember 16.

⁶⁹ <https://www.lunik9.sk/> (letöltés: 2019. júl. 17.)

A sajátos települési, társadalmi és etnikai képződményként értelmezhető erdélyi „cigányvárosok” története kívül esik a cigányokról író szerzők érdeklődési körén, miként a kárpátaljai és felvidéki városok peremterületein kialakult „cigánytáborok” története is. Cigányváros (*Civitas Zingarorum*) a mai Magyarország területén is előfordult már a 18. században például Siklóson,⁷⁰ de Erdélyben találjuk jellegzetes formáit és történeti előzményeit. Hosszú időtartamú áttekintés egyedül a kolozsvári cigányokról készült,⁷¹ az alapos, összehasonlító és társadalomtudományos módszereket alkalmazó feldolgozás még várat magára. Jómagam középkori és koraujkori kérdésekről írtam, újabban pedig néhány erdélyi városról, érintve az etnicitás és az identitás relativitásának problémáit is.⁷²

Az erdélyi városok (főleg Nagyszeben, Brassó, Kolozsvár) cigányvárosainak előzményei a középkortól, illetve koraujkortól követhetők, de a cigányvárosnak az a formája, amiről Madarassy, Maderspach és más szerzők beszéltek, a 18. századtól kezdett kialakulni, attól függően, hogy a román területekről érkező cigányok milyen módon telepedtek meg. A falusi térségekben a cigányvárosok főként ott jöttek létre, ahol a cigányok „szabad helyen” (*in libero loco*) építették fel lakóalkalmatlanságaikat (*tugurium, domuncula*). Ezeket a cigányokat nevezték az 1842/43. évi erdélyi országgyűlés cigányügyi tervezetében ideiglenesen megtelepedettnek, akik „szabálytalanul szolgálnak”, alkalmi munkákat végeznek és alkalmi javadalmakat kapnak.⁷³

A kolozsvári nyomortelepek előzményei között a Kőmál szőlőhegy oldalában épült koldusvityillókat, a fellegvári sikátorokat, a 18. századi cigánysort említhetjük.⁷⁴ A modern nagyvárosok gettóihoz hasonlítható városi szegregátumok a 19. századi változásokból vezethetők le.⁷⁵ Végh József (1903–?) unitárius újságíró⁷⁶ 1928-ban arról írt, hogy Kolozsvár nyomornegyedekben világszínvonalon áll.⁷⁷ A külvárosok nyomortanyáinak munkanélküliségre, szegénységre jutott lakói itt is hibrid népeiséget alkottak. A Kajántó úti vasgyár mellett, közvetlenül a Szamos parton „cigánytelepnek” nevezett nyomortelep viskóiban sem zárólag cigányok laktak: „...a lakóknak csak a fele cigány, a többi munkanélküli napszámos.” A telepen „olyan némaság, mintha nem lagnának ott emberek”. A napszámosok „lakásaiban” ugyanolyan bizalmatlanság, orrfacsaró bűz, földpadló, tüzelőhiány, egyedüli ételként nyers káposzta és a segélyosztás reményétől csillogó gyermekszemek, mint a cigányputrikban. Az

⁷⁰ Nagy Pál: *Források a siklósi cigányok múltjából (1721–1830)*. Szekszárd, 2003. 9.

⁷¹ Kiss András: *Források és adatok a kolozsvári cigányok XVI–XIX. századi történetéhez*. Korunk, 3/1. évf. (1990) 7. sz. 888–896.

⁷² Nagy: *A magyarországi cigányok története a rendi társadalom korában*, id. mű; Nagy Pál: *Kolozsvár cigány népessége II. József korában*. Erdélyi Krónika, 2017. november 26. <https://erdelyikronika.net/2017/11/kolozsvar-cigany-nepessege-ii-jozsef-koraban/> (letöltés: 2019. márc. 3.); Nagy: *Mozaikok Marosvásárhely és Marosszék cigányságának múltjából*, id. mű; Nagy: *A cigány etnicitás és identitás történeti problémái Temesvár példáján*, id. mű.

⁷³ Nagy: *Cigány csoportok és az együttélési modellek változásai a Kárpát-medencében a 15–20. században*, 44.

⁷⁴ Jakab Elek: *Kolozsvár története*. 3. köt. Budapest, 1888. 568.

⁷⁵ Egyed Ákos: *Iparosodás és városfejlődés a XIX. század második felében és a XX. század elején. A városi civilizáció elterjedése Erdélyben*. In: uő: *Falu, város, civilizáció*. Bukarest, 1981. 270–294.; Egyed Ákos: *A modern Kolozsvár születése. A hosszú 19. század változásai*. Rubicon, 17. évf. (2005) 2–3. sz. 72–84.

⁷⁶ Dávid Gyula (főszerk.): *Romániai magyar irodalmi lexikon. Szépirodalom, közírás, tudományos irodalom, művelődés*. 5. köt. (S-Zs). Bukarest-Kolozsvár, 2010. <https://lexikon.kriterion.ro/szavak/4987/> (letöltés: 2019. júl. 17.)

⁷⁷ Végh József: *Nyomor-negyedeiben világszínvonalon áll Kolozsvár*. Ellenzék, 1928. január 21. 4.

etnikai különbözőséget felülírta a nyomor sorsközössége, a cigány és az egykori napszámos ugyanúgy guberált a szeméttelenen, és ugyanúgy szenvedett a téltől, az éhezéstől. Ugyanígy fonódott össze cigányok és nemicigányok élete, relativizálva az etnicitást, már évtizedekkel korábban a munkáslakásokban, a fellegvár alatti barlanglakásokban⁷⁸ és később is a bér-munkások, főleg a mezőgazdasági vándormunkások és hasonlóak között.⁷⁹

A kolozsvári nyomortelepekről Antalffy Karcagról szóló írásaihoz hasonló színvonalú elemzést közölt Csizmadia Andor (1910–1985),⁸⁰ aki jól ismerte az erdélyi városokat, különösen Kolozsvár szociális problémáit mind tudományos kutatásai, mind közigazgatási gyakorlatok folytán. A külvárosok elképesztő nyomoráról írt, ami évtizedek, sőt évszázadok óta újratermelődik. A cigányokat Csizmadia a 15. században már itt éltek leszármazottjának tartotta, és akkorra tette az első telepek keletkezését is. A város cigányságának másik csoportja a „tordai menekült cigányok” voltak, róluk azonban többet nem mond.⁸¹ Feltételezhetően a második bécsi döntést követően a délerdélyi területekről Kolozsvárra menekült cigányokról lehet szó, bizonyosság azonban nem nyerhető, mert itt is a lokális kutatások hiányába ütközünk.

A legszegényebb kolozsvári nyomortelep a Pata utca és környéke volt, „s úgy mellékesen a legbicskásabb fertály is”.⁸² A Pata utcához hasonló nyomorban éltek a monostori Kétvízköz lakói is. Ezt tartották a város legegészségtelegebb területének: „Egész nyáron zöldpocsolyás vizek és rothadó anyagok miazmás levegőjét szívja a lakosság. A tuberkulózis, vérhaj legkedvezőbb területe.”⁸³ Csizmadia csak Kétvízköznél emeli ki, hogy magyarok, románok és cigányok együtt éltek ott,⁸⁴ de tegyük hozzá, hogy így volt ez mindegyik telepen.

Csizmadia elemzésében is visszaköszön a korszak nyomortelepeiről és cigányságáról író szerzők mindegyikénél megfigyelhető ellentmondás: határozott, egyértelmű etnikai határokról írnak, miközben maguk vetik fel azokat a szempontokat, amelyek alapján arra lehet következtetni, hogy az etnikai besorolásnak nem voltak egyértelmű, objektív kritériumai. Hasonlóképpen beszélnek szociális törésvonalokról, pedig cigány és nemicigány ebben a viszonyításban sem különült el „tiszán”, a fentebb említett kiskunfélegyházi példa azt mutatja, hogy a kettő átfedésbe került, és az 1940-es években már nem volt látható. A további kutatásokban az egyik fontos szempont éppen ennek vizsgálata lenne: Milyen jellegűek a határok, milyen lokális feltételek befolyásolták az okokat?

Csizmadia írásának másik, szintén általánosan felmerülő ellentmondása jelenik meg a nyomortelepek felszámolásának kérdésében: 1941-ben a városi közgyűlés a nyomortelepek fokozatos felszámolásáról és új lakások építéséről határozott. A lakosság áttelepítése sok gondot okozott. Külön említi a cigányokat a „nem a különösen érdemes, sokgyermekes családok” között, akikkel a szociálpolitikának mégis foglalkoznia kell. Jelen írásban nem

⁷⁸ Filep Gyula - Rigler Gusztáv: *Kolozsvár szab. kir. város egészségügyi vizsgáló állomásának működése 1902-ben*. Kolozsvár, 1903.; idézi: Csizmadia Andor: *Kolozsvári városszéli telepek*. Városok Lapja, 1942. január 15. 17.

⁷⁹ Nagy István: *Bérmunkások*. Kolozsvár, 1945. 5–18.

⁸⁰ Csizmadia Andor: *Kolozsvári városszéli telepek*. Városok Lapja, 1942. január 15. 17–19. Életrajza: Kajtár István: *Csizmadia Andor 1910–1985*. In: Hamza Gábor (szerk.): *Magyar Jogtudósok II*. Budapest, 2001. 179–188.

⁸¹ Csizmadia: *Kolozsvári városszéli telepek*, 17–18.

⁸² Nagy István: *Külváros*. Budapest, 1940. 27.

⁸³ Veres Marianne: *Kolozsvár szociális képe*. Erdélyi Tudósító (1941) 3. sz. (március) 31–32., 4. sz. (április) 51–52.

⁸⁴ Csizmadia: *Kolozsvári városszéli telepek*, 17.

feladatom tárgyalni, csak utalok rá, hogy hasonló szituáció az ország sok településén alakult ki ebben az időben, és napjainkhoz hasonlóan a jogegyenlőséget figyelmen kívül hagyó politikai és ideológiai érvek befolyásolták a döntéseket. Amikor 1939-ben Szentes város Kolozsvárhoz hasonlóan fel akarta számolni a nyomortelepeket, a nyilas képviselő abbéli reményének adott hangot, hogy a Sopron utcai és berekháti telepek mélyen fekvő, mocsaras, bűzös területéről történő kitelepítéssel „el tudjuk magyar munkástevéreinket különíteni a cigányoktól” (miközben az elkülönülés ténylegesen jó ideje nem volt abszolút realitás). Ott és akkor a képviselőtestület még elutasította ezt az indítványt.⁸⁵

Ahogy Kassán a Luník, Kolozsváron a Patarét mutat párhuzamokat a két világháború közötti állapottal. A Pataréten terepmunkát végző, esettanulmányokat és egy kötetet publikáló szerzők olyan szociális helyzetképet rajzolnak, mint az 1940-es évek elején a Pata utcáról, a monostori Kétvízközről, Agyagdombról és a Fellegvár sikátorairól szóló cikkek és szociográfiák fentebb hivatkozott szerzői: nyomor, bűz, viskók és okmányok nélküli emberek, akik senkit sem érdekelnek.⁸⁶ A Patarét a romákkal kapcsolódik össze, de rajtuk kívül románok és magyarok is élnek ott, ahogy Csizmadia Andor cikkének idején. A napjainkban négy övezetből (Dallas, Kanton, Zöld Domb, Rámpa) álló gettó történetét a Pata című kötet⁸⁷ szerzői az 1960-as évektől vezetik le. Az azóta eltelt közel hat évtized azonban a nyomor és a szegregálódás sajátos újratermelődése, a 19. század utolsó harmada és az 1940-es évek közötti évtizedekhez hasonlóan. Ahogy Kassánál, itt is felvetem a további kutatásokhoz a gettósodás gazdasági, társadalmi és ökológiai mozzanatai kiterjedtebb történeti vizsgálatának fontosságát. Ugyanúgy miként a 19. század végén és az 1930-as években, költöztek ide olyan emberek, akik máshol már nem találtak lakhatást és megélhetési forrást, és környezetük számára „cigánynak” számítanak, pedig nem születtek annak. A város térszerkezetének történeti változásai segíthetik annak megválaszolását, hogy miért ugyanazon a helyen történt meg ismételt a gettósodás. Annak ellenére vagy talán éppen azért, hogy az 1940-es évek elején a városi tanács lebonyolított egy telepfelezési programot,⁸⁸ amit nem ismerünk eléggé.

Összefoglalás

Írásomban történeti példákkal igyekeztem hozzájárulni az alsó kaszt (*under-caste*) és a cigány etnicitás relativizálódásának értelmezéséhez, a strukturalista-konstruktivista megközelítést elméleti kiindulásul véve, de nem tekintve azt minden cigányokkal/romákkal kapcsolatos történeti kérdés kizárólagos értelmezési keretének. Továbbra is fenntartom, sőt megerősítve látom, hogy „a cigány” a világtörténeti tendenciák, a változási folyamatok keretében sajátos társadalmi reprodukcióval létrejövő összetett jelenség, amelynek értelmezése csak differenciáltan lehetséges.⁸⁹

A 19. században, különösen pedig a 20. század első felében, a szegénység kultúrájában egységesülő, cigánynak számító népesség alsókasztosodásával párhuzamosan a cigányság

⁸⁵ A szentesi városi határozat kiadva: Nagy: *Források a magyarországi cigányság történetéből*, 259–260. 103. sz. közlés.

⁸⁶ Pop, Florina: *Megrázó történetek Patarétről, Kolozsvár szegényfoltjáról*. 2016. november 25. online: <https://eurocom.wordpress.com/2016/11/25/megrazo-tortenetek-pataretrol-kolozsvar-szegenyfoltjarol-kulonbozo-torzsekhez-tartozunk-nincs-kozunk-egymashoz-adevarul-kolozsvar/> (letöltés: 2019. júl. 18.)

⁸⁷ Adrian Dohotaru – Harbula Hajnalka – Vincze Enikő: *Pata*. Kolozsvár, 2016.

⁸⁸ Csizmadia: *Kolozsvári városszéli telepek*, 17–18.

⁸⁹ Nagy: *Ki beszél itt cigány történelemről?* 112–113.

összességében további differenciálódás is történt.⁹⁰ A debreceni Arany Bika Szállodában vonópárba vitt muzsikusként, ún. úri cigányok és a bestiális bűncselekményeket elkövető, önmagukra emberevést valló szepsi cigányok között ugyanolyan éles szakadék húzódott, mint a leggazdagabb földbirtokosok és a cselédek, illetve a gyáriparosok és nyomortelepeken élő munkásaik között.⁹¹ Az a mintegy 10 ezer főnyi muzsikusként, amely önmagát a 15. század óta Magyarországon élő, sajátos, évszázados zenei kultúra letéteményesének, a paraszt- és munkászenekarokkal, a jazzbandekkel szemben hivatásosnak tekintette, mélységesen megvetette a nyomortelepeken élőket, tudomást sem vett róluk, és a 'cigány' fogalmába tartozónak csak önmagát tartotta.⁹² A cigánynak számító népességben megfigyelhető egy olyan „belső” tagolódás is, mint Magyarországon a teljes népességben, de a cigányságon belüli rétegarányok szélsőségesen eltérők voltak. A magyarországi társadalom megosztottságainak a cigányságon belüli sajátos leképeződése további kutatások fontos területe lehet.

Az alsókasztosodás elsődleges terepei a tanulmányomban tárgyalt időszakban is a „cigánytelepnek” nevezett szegregátumok voltak, miként ma is a hagyományos cigánytelepek a szegregáció elsődleges színterei. Az alsó kaszt etnicizálódott, de ez nem jelentette szükségszerűen azt, hogy kivétel nélkül cigányok tartoztak ide. A bemutatott lokális minták éppen azt bizonyítják, hogy az etnicitás relativizálódott, bár a kortársak ezt alig vették észre. Olyan társadalmi folyamatokat mutattam be, amelyek meghatározták az alsókasztosodást, de cigányok az alsó kaszt állapottal párhuzamosan alsó osztály (*lower-class*) állapotban és kisebb számban a középosztályban is találhatóak. Az alsókasztosodás és az etnicitás relativizálódása következtében a 20. század közepére a falusi telepeken és a városi nyomortelepeken hibrid népesség jött létre, melyben azok is cigánynak számítottak, akik nem születtek annak. Ebből származtak az ambivalenciák, az etnikus kultúra és a szegénység kultúrájának gyakran kibogozhatatlan keveredése,⁹³ ugyanakkor a telepeken belüli szélsőséges konfliktusok. Ez a hibriditás tapasztalható 1945 után a cigányok akkori felméréseiben és fényképeiben is.⁹⁴

Az írásomban vázolt folyamatok felvetik az autenticitás és hibriditás társadalmi aspektusait, és ez tükröződik a cigányok/romák zenéjéről zajlott vitákban is. A Csenki fivérek éppen abban az időben végezték kutatásaikat, amikor Magyarországon a cigánynak számító népesség társadalmi szerveződésének domináns építő eleme a hibriditás lett. A „Bazsarózsa” című album 1955-ös kiadásakor Csenki Imre nem véletlenül írta: „Hogy milyen lehetett zenéjük ősrétege, azt a cigány-folklór tanulmányozásának eredményei – hazai és külföldi egyaránt – alapján még hozzávetőlegesen sem lehet megállapítani.”⁹⁵ Ugyanezt írhatta volna az elképzelt „ősi”, patriarchális társadalomszerveződésről is, amelynek gyökereit, ha egyáltalán van

⁹⁰ Pomogyi László: *Cigánykérdés és cigányügyi igazgatás a polgári Magyarországon*. Budapest, 1995. 11–25.

⁹¹ Nagy: *Ki beszél itt cigány történelemről?* 113–114.

⁹² Hajnáczy (szerk.): *Magyar Cigányzenészek Országos Egyesülete*, 31. skk.

⁹³ A két fogalomról és viszonyításukról: Szuhay: *A magyarországi cigányság kultúrája*, 11–16. A szöveg egy része az interneten: https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/periferian_kerdesek_es_valaszok/pages/009_cigany_kultura.htm (letöltés: 2019. júl. 15.)

⁹⁴ Nagy Pál (vál., jegyz., bev.): *„Nem szabad őket lenézni” A cigány népesség felmérései Szabolcs-Szatmár megyében az 1950-es években*. Nyíregyháza, 2015. 17–24.; Kujbusné Mecsei Éva (szerk.): *„Emberi hajlékot a putrik helyett” Roma élet képekben az 1950-es években (Fotóalbum)*. Nyíregyháza, 2018. 35–78.

⁹⁵ Vö. György Eszter: *A perifériától a gypsy craze-ig: hogyan lett az autentikus roma folkzenéből világzene?* Qubit, 2019. április 8. <https://qubit.hu/2019/04/08/a-periferiatol-a-gypsy-craze-ig-hogyan-lett-az-autentikus-roma-folkzenebol-vilagzene> (letöltés: 2019. ápr. 26.)

ennek értelme, a Balkán és a Kárpát-medence társadalmi változásaiban kell keresnünk, nem pedig misztikus homályba burkolt, romantikus változatlanságban.

A szocializmus alatt a proletarizálódás mérséklődött, a „cigányság” helyzete javult, jelentős hányaduk alsó osztály helyzetbe emelkedett, 1990 után pedig az új szegénységgel több korábbi tendencia megismétlődését látjuk, néhány év óta az újrakasztosodás jeleivel.⁹⁶ Napjainkban nemzetközi tendencia munkanélkülivé lett, jövedelem nélkül maradt, elszegényedett nemicigányok „cigánnyá” válása. Törökország városaiban például az elszegényedő, *slumok*ba kényszerülő, különböző etnikumú népességet a környezetük stigmatizálja, és válogatás nélkül „cigánynak” minősíti.⁹⁷ Hasonló a hazai gettókból is megfigyelhető (például a nyíregyházi Huszár-telepen, a miskolci Lyukóbányán, a tatabányai Mésztelepen, valamint Ózd több szegregátumában), de a kutatók egy szűk körén kívül a végtelenen etnicizáló beszédmódokban ez nem jelenik meg.

⁹⁶ Ladányi–Szelényi: *Alsókasztosodás*, id. mű

⁹⁷ Akkan, Basak – Baki Deniz, Mehmet – Ertan, Mehmet: *The Romanization of poverty: Spatial stigmatization of Roma neighborhoods in Turkey*. *Romani Studies*, 2017. június 1. Ugyanez: <https://online.liverpooluniversitypress.co.uk/doi/10.3828/rs.2017.4> (letöltés: 2019. márc. 4.).